

Ս. Թադեոս առաքյալ
(հեղ. Հովնաթան Հովնաթանյան)

Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալ
(հեղ. Հովնաթան Հովնաթանյան)

Հիսուս Քրիստոսի առաքյալները Հայաստանում

Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին հիմնադրվել է I դարում, Քրիստոսի առաքյալներ Ս. Թադեոսի և Ս. Բարդուղիմեոսի կողմից:

Հիսուս Քրիստոսի Համբարձումից և Հոգեգալստից հետո առաքյալներն ուղևորվել են աշխարհի տարբեր կողմերը՝ Քրիստոսի Կենարար Ավետարանը քարոզելու: Ս. Թադեոսը նախ գնացել է Եդեսիա՝ Արգար թագավորի մոտ, Տիրոջ կողմից նրան տրված խոստման համաձայն, թե «կուղարկեմ իմ այս աշակերտներից մեկին, որ բժշկի քո ցավերը և կյանք շնորհի քեզ և նրանց, ովքեր քեզ հետ են»: Քրիստոս Արգարին էր ուղարկել նաև Իր անձեռակերտ պատկերը կրող մի դաստառակ (կտավի կտոր), որն այժմ պահվում է Ջենովայի Ս. Բարդուղիմեոս եկեղեցում:

Առաքյալը, գալով Եդեսիա, իր ձեռքը դրել է արքայի վրա և Քրիստոսի անվամբ բժշկել նրան բորոտությունից: Այս և շատ ուրիշ հրաշքների շնորհիվ Եդեսիա քաղաքի շատ բնակիչներ Արգար արքայի հետ միասին քրիստոնեություն են ընդունել և մկրտվել: Առաքյալը Եդեսիայում քրիստոնեական համայնք է հիմնել և եպիսկոպոս կարգել Ադդե անունով ոմն մետաքսագործի, ապա՝ մոտ 43 թ., մեկնել Մեծ Հայք՝ Հայոց Սասանորոկ թագավորի արքունիք:

Հայոց արքան և իշխանները սկզբում բարյացակամ են վերաբերվել առաքյալին, սակայն, կարճ ժամանակ անց, սկսել են հալածել նրան և նորադարձ քրիստոնյաներին: Այդուհանդերձ, Ս. Թադեոսի քարոզչության շնորհիվ հայոց արքայադուստր Սանդուխտը և բազմաթիվ հայեր, հետևելով վերջինիս օրինակին, հավատացել են Քրիստոսին և մկրտվել: Այս փաստը բարկացրել է Սասանորոկին, ով հրամայել է սպանել նրանց՝ այդ թվում նաև իր դստերը: Սրբուհու նահատակությունից որոշ ժամանակ անց՝ մոտ 66 թ., Արտազ գավառում, արքայի հրամանով սպանել են նաև Թադեոս առաքյալին: Նրա նահատակության վայրում հետագայում կառուցվել է Ս. Թադեոսի վանքը, իսկ Ս. Սանդուխտի մասունքների վրա՝ Նարեկավանքը: Ս. Սանդուխտ կույսը Հայ Եկեղեցու առաջին հիշատակված նահատակն է:

Եկեղեցական ավանդության համաձայն՝ Ս. Թադեոսն իր հետ Հայաստան էր բերել նաև Քրիստոսի կողը խոցած Ս. Գեղարդը: Այն մոտ 500 տարի պահվել է Այրիվանքում, որը հետագայում, ի պատիվ գեղարդի, կոչվել է Գեղարդավանք: Ներկայումս Ս. Գեղարդը պահվում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի թանգարանում:

Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալը Հայաստանում քարոզել է 60–68 թթ.՝ իր քարոզչությունը սկսելով Գողթն գավառից: Նրա գործունեության շնորհիվ մկրտվել և քրիստոնյա են դարձել շատերը: Առաքյալը նահատակվել է Արևբանոս (Ուրբանոս) քաղաքում, մասունքներն ամփոփվել են Վասպուրական նահանգի Աղբակ գավառում, ուր կառուցվել է ս. առաքյալի անունը կրող վանք:

Ավանդության համաձայն՝ Հայաստան են այցելել նաև Քրիստոսի յոթանասուներկու աշակերտներից մի քանիսը: Ս. Եվստա-

Ջրվշտիկ կամ Եդիշե առաքյալի
վանքը Արցախում
Դադիվանքը հյուսիս-արևմուտքից

թեոս և Ս. Եդիշե առաքյալները Ս. Թադեոսին ուղեկցել են դեպի Հայաստան: Ս. Եվստաթեոսը քարոզել է Սյունիքում և այնտեղ էլ նահատակվել: Նրա մասունքների վրա նորադարձ քրիստոնյաները կառուցել են վկայարան, հետագայում՝ նաև վանք, որը կոչվել է Եվստաթեոսի կամ Տաթևի վանք: Թադեոս առաքյալի աշակերտներից Դադին ևս քարոզել է Հայաստանում և, ինչպես Ս. Եդիշե առաքյալը, նահատակվել է Արցախում: Նրանց նշխարների վրա հետագայում կառուցվել են համանուն վանքերը:

Հայաստանը՝ առաջին քրիստոնյա երկիր

301 թ. հայոց Տրդատ Գ Մեծ (287–330 թթ.) արքայի կարգադրությամբ և Գրիգոր Լուսավորչի (302–325 թթ.) ջանքերով քրիստոնեությունը Հայաստանում հռչակվել է պետական կրոն, և Հայաստանը դարձել է առաջին քրիստոնյա երկիրը:

Տրդատ Մեծը հայոց Խոսրով Երկրորդ Արշակունի արքայի որդին էր: Պարսից Սասանյան Արտաշիր արքայի հրամանով պարթև Արշակունիների տոհմից Անակը սպանել է Խոսրով արքային, որ-

Ս. Գեղարդը

© Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի թանգարան

քական միավորների՝ Մեծ Հայք և Փոքր Հայք, որոնք իրարից բաժանվում էին Արևմտյան Եփրատով: Մեծ Հայքն ուներ ավելի քան 300.000 կմ² տարածք, իսկ Փոքր Հայքը՝ շուրջ 100.000 կմ²:

Մեծ Հայքը բաժանված էր 15 նահանգների կամ աշխարհների՝ Այրարատ, Գուգարք, Սյունիք, Ուտիք, Արցախ, Փայտակարան, Պարսկահայք, Վասպուրական, Կորճայք, Մոկք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Ծովք, Բարձր Հայք, Տայք: Դրանք իրենց հերթին բաժանվում էին շուրջ 190 գավառների: Փոքր Հայքն ուներ 5 նահանգ:

XI դարում հայկական պետականության կենտրոնը տեղափոխվեց Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափին գտնվող Կիլիկիա, ուր մինչև XIV դարի վերջը պահպանվեց հայոց թագավորությունը:

Արեգակնային համակարգի խորհրդանշական մոդելը
Ք. ա. XII–XI դդ.,
Սևանի ավազան,
բրոնզ,
ՀՊԹ (№ 20-237բ)

Բրոնզե թիթեղը ներկայացնում է Արեգակնային համակարգի երկրակենտրոն մոդելը: Կիսաբոլորակ սայրով սակրի տեսքով պատկերված է Երկիր մոլորակը՝ շրջապատված ջրի և մթնոլորտի շերտերը խորհրդանշող օղակներով: Գլխավերևում շողարձակող Արեգակի սկավառակն է: Արեգակի և Երկրի միջև գեղեղված են երկնականարում անգնն աչքով դիտվող հինգ մոլորակները՝ Մերկուրին, Վեներան, Մարսը, Յուպիտերը, Սատուրնը և Լուսինը: Երկրակենտրոն համակարգի այսպիսի դասավորությունը հանդիպում է նաև միջնադարյան ձեռագրերում:

Հայկական լեոնաշխարհի տարածքում հայ ժողովուրդը մեծամասնություն է կազմել մինչև 1915 թ. Մեծ եղեռնը: Ցեղասպանության հետևանքով Հայաստանի մեծագույն մասը հայաթափվեց, իսկ թուրքերը փորձում են հայության բնօրրանը համարել սեփական հայրենիքի մի մասը:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքն ընդգրկում է Մեծ Հայքի Այրարատ, Սյունիք, Գուգարք, Ուտիք նահանգների մի մասը և ունի 29.800 կմ² տարածք, իսկ Արցախի Հանրապետությունը զբաղեցնում է մոտ 12.000 կմ² տարածք և ընդգրկում է Արցախ, Ուտիք և Սյունիք նահանգների մի մասը: Փաստորեն, այսօր հայկական պետականության հովանու ներքո է ավելի քան 400.000 կմ² զբաղեցնող հայրենիքի միայն 10%-ը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Անվիճելի փաստ է, որ հայ ժողովրդի մարդաբանական, լեզվական և մշակութային ակունքները Հայկական լեոնաշխարհում են: Հայերը պատկանում են եվրոպոիդ ռասայի արմենոիդ (առաջավորասիական) մարդաբանական տիպին, որին հատուկ են կլոր, հետևամասը տափակ գանգատիպը, ուղիղ, լայն և միջին բարձրության ճակատը, կոր քիթը, մուգ մազերն ու աչքերը:

Հայերնը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի առանձին ճյուղերից է: Ըստ գիտական նորագույն տեսություններից մեկի՝ հնդեվրոպական ցեղերի նախահայրենիքը Հայկական լեոնաշխարհն է ու նրա հարակից տարածքը: Այդ տեսակետն ավելի է ամրապնդվել գենետիկական վերջին հետազոտությունների արդյունքում:

Հայկական լեոնաշխարհը վաղնջագույն ժամանակներից տարբեր ժողովուրդների կողմից ընկալվել է որպես մարդկության բնօրրան: Հետաքրքիր է մարդկության ծագման Աստվածաշնչյան ավանդությունը, ըստ որի՝ մարդկությունը եր-

կու անգամ էլ՝ թե՛ Ադամի, թե՛ Նոյի ժամանակ, առաջացել է Հայկական լեոնաշխարհում: Այս տեսակետի հիմքը Աստվածաշնչի Ծննդոց գրքում նկարագրված երկրային դրախտի գտնվելու վայրն է, որտեղից բխում էին չորս գետեր՝ Փիսոնը, Գեհոնը, Տիգրիսը և Եփրատը: Իսկ Նոյը, ինչպես գիտենք, ջրհեղեղից հետո հանգրվանեց Արարատի վրա: Աշխարհի հնագույն՝ շումերական, աքքադական, բաբելոնական էպոսները նույնպես վկայում են, որ համաշխարհային ջրհեղեղից փրկված մարդը ապաստանել է Հայկական լեոնաշխարհի տարածքում:

Ինչպես տեսնում ենք, հնագույն աղբյուրները վկայում են Հայաստանի տարածքից մարդկության և քաղաքակրթության տարածման մասին: Այդ մասին են վկայում նաև XX դ. գիտնականների կողմից կատարված մի շարք լուրջ ուսումնասիրություններ: Ըստ ակադեմիկոս Ն. Վավիլովի և այլ գիտնականների ուսումնասիրությունների՝ վաղ անասնապահական, երկրագործական գյուտերը (հացահատիկային բույսեր և խաղողի տեսակներ, թանկարժեք քարեր,

Կաթսա սև փայլեցրած մակերեսով և կափարիչով:
Ք.ա. III հազարամյակի սկիզբ, Մոխրաբլուր:
ՀՊԹ (№ 2492-44, 2492-147)
կալ, տրամ. 22,7սմ

օբսիդիան կամ վանակատ, պղինձ, երկաթ ևն) և նրանց մշակման կենտրոնները եղել են Հայկական լեոնաշխարհի տարածքում: Իսկ Ու.Օլկոտտի կարծիքով՝ Ք.ա. III հազարամյակում Հայկական լեոնաշխարհում և Փոքր Ասիայում են սկիզբ առել երկնականարի 12 կենդանակերպ համաստեղությունների մասին գաղափարը, դրանց անունները և արեգակնային օրացույցը: Ըստ մի խումբ գիտնականների առաջ քաշած վարկա-

Քարահունջ–Ջորաքարեր հուշարձանը Սյունիքում

Կրկնօրինակ: Լուսին Զարթուրյան

Հայկ նահապետ

Ինչպես վկայում է պատմահայր Մովսես Խորենացին՝ Հայկը վառվորում աչքերով, թիկնեղ ու հաղթաբազուկ այր էր, քաջ ու ազարասեր դյուցազն։ Նա իր ուսուրերով ու դուսուրերով, թոռներով ու ծոռներով ապրում էր Արարարյան երկրում։ Հարևան Բաբելոնի (Ասորեստան) բռնակալ արքա Բելը բռնի ուժով իրեն էր ենթարկում բոլոր ժողովուրդներին, սակայն Հայկը հրաժարվում է հպարակվել նրան։ Բելը մեծ զորքով հարձակվում է հայերի երկրի վրա, հասնում Վանա լիճ։ Ահեղ ճակատամարտում Հայկի արձակած երեքթևյան նետը խոցում է Բելի կուրծքը և խրվում գեյրնի մեջ։ Բելը անշնչացած դապալվում է, իսկ նրա զորքանակը դիմում է փախուստի։ Հայկը ճակատամարտի վայրը շենացնում է և կոչում է իր անունով Հայկաշեն, որը դառնում է նրա սերունդների հայրենիքը՝ Հայաստանը։ Այսպիսով, ըստ այս ավանդազրույցի, Հայկը համարվում է հայերի անվանադիր նախնին, նրանց նախահայրը։ Աղեղնավոր Հայկը եղել է հայերի ուսուցիչ գերագույն աստվածը, նրա անունով է կոչվել նաև Օրիոն համաստեղությունը (Օրիոնը հունական դիցաբանության մեջ նույնպես հսկա որսորդ-աղեղնավոր է)։

Հայկ նահապետի արձանը Երևանում
(Քանդակագործ՝ Կառլեն Նուրիջանյան)

Հայաստանը
ծանոթ և
անծանոթ
Հայոց պատմության
խճանկար

ծի՝ Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզում գտնվող Քարահունջ հուշարձանը աստղադիտարան է և կառուցվել է 7–5 հազար տարի առաջ։

Հայկական լեռնաշխարհի հարավում՝ այժմյան Թուրքիայի Ուրֆա քաղաքի մոտ, XXI դարի սկզբին հայտնաբերվել և պեղվել է Պորտասար (Գյոբեքլի Թեփե) հուշարձանային համալիրը, որը փոխել է մարդկային քաղաքակրթության մասին գիտական աշխարհում եղած տեսակետները։ Մինչ այդ ընդունված էր, որ մարդկային քաղաքակրթությունը ծագել էր 6 հազար տարի առաջ Շումերում, ապա՝ Եգիպտոսում։ Սակայն Պորտասարի պեղումները ցույց տվեցին, որ Հայաստանի հարավում դեռևս 12 հազար տարի առաջ գոյություն է ունեցել քաղաքակրթական կենտրոն, որտեղից ավելի ուշ այն տարածվել է դեպի Միջագետքի հարավ ու Եգիպտոս։

Ըստ հայկական ավանդության՝ Ք.ա. III հազարամյակի սկզբին է կազմավորվել հայ ժողովուրդը, որի նախահայրը Հայկ նահապետն է։ Ք.ա. 2492թ. օգոստոսի 11-ին Վանա լճի մոտ գտնվող Հայոց ձորում տեղի ունեցած ճակատամարտում Հայկը սպանեց Միջագետքի տիրակալ Բելին և դրանով ապահովեց Հայաստանի ազատությունն ու անկախությունը։ Հետագա դարերում այդ օրը՝ Նավասարդի 1-ը (օգոստոսի 11) համարվել է հայկական տոմարի սկիզբը։

Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված պետական միավորումների մասին պահպանվել են մեծ թվով գրավոր վկայություններ։ Ամենահին գրավոր հիշատակությունները վերաբերում են շումերական և աքքադական էպոսներից հայտնի Արատտա պետությանը, որը գոյություն է ունեցել Ք.ա. XXVIII–XXVII դարերում։ Արատտա անունը Արարատի աղավաղված ձևն է։ Շումերները Արատտան անվանում էին «արբազան օրենքների երկիր», որտեղից տարածվել է քաղաքակրթությունը։ Այն եղել է թեոկրատական պետություն՝ երկիրը ղեկավարում էր քրմապետը։

Հայաստանի տարածքում պետության մասին հաջորդ հիշատակությունը պատ-

կանում է Աքքադի թագավորության հիմնադիր Սարգոնին (Ք.ա. XXIV դ.)։ Ք.ա. XXIII դ. Աքքադի թագավոր Նարամ-Սինը Հայաստանի տարածքում հիշատակում է Արմանի կամ Արմանում երկիրը, որի բնակիչներին կոչում է Հայայի զավակներ կամ Հայա ժողովուրդ։ Հայերի ինքնանվանումը հայ է։

Ք.ա. XV–XIII դդ. խեթական արձանագրություններում բազմիցս հիշատակվում է Խեթական թագավորությունից արևելք գտնվող Հայասա երկիրը (Հայերը իրենց երկիրը կոչում են Հայաստան)։ Փոփոխակի հաջողություններով բազմաթիվ պատերազմներ են տեղի ունեցել խեթերի ու Հայասայի միջև։ Հայասան նույնիսկ գրավել ու ավերել է խեթերի մայրաքաղաք Խաթուսան։

Հավանաբար Ք.ա. XIII դ. Հայասան մասնատվել է մի քանի տասնյակ իշխանությունների, և ասորեստանյան թագավորները Հայաստան արշավելիս հանդիպում էին 40, 60 և ավելի թագավորների միացյալ դիմադրությանը։ Այդ իշխանություններից հայտնի է Սուխմու երկիրը, որի անունով վրացիները Հայաստանը անվանում են Սոմխեթի։ Եփրատի աջափնյակում ընկած էր Թեգարամա երկիրը (Աստվածաշնչում՝ Թորգոմի տուն)։ Ըստ հայկական ավանդու-

Հարված Պորտասարում պեղված համալիրից

թյան՝ Թորգոմը հայ ժողովրդի նախահայր Հայկի հայրն էր։ Դրանից հարավ ընկած էր Մելիդ երկիրը (Մալաթիա), որի հարևաններն էին Խաթե երկիրը և Ծոփքը։ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում գտնվող Արմե և Ուրմե իշխանություններում բնակվում էր «արմեն» ցեղախումբը, որի անունով են տարբեր ժողովուրդներ անվանում հայերին։

Քաղաքականապես մասնատված լեռնաշխարհը Ք.ա. IX դարում իր իշխանության ներքո միավորեց Վանի կամ Արարատյան թագավորությունը։ Ավելի քան երկուսուկես դար գոյություն ունե-

Կաշվե ուրնաման, «Արենի-1» քարանձավային համալիր, պղնձաքարի դար, Ք.ա. 3600–3500 թթ.

Գրեթե անխաթար վիճակում պահպանված և մեզ հասած այս բացառիկ գտածոն, գիրնականների հավաստմամբ, համարվում է աշխարհի ամենահին ուրնամանը (ըստ Կալիֆոռնիայի և Օքսֆորդի համալսարանների սպեկտրոմետրիկ լաբորատորիաներում կատարված ուսումնասիրությունների)։ Շուրջ 5.500 տարեկան կաշվե կոշիկը հայտնաբերվել է Արիա գետի ձախ ափին գտնվող Արենի գյուղի մերձակայքում, հայ և օտարազգի հնագետների համատեղ պեղումների ընթացքում։

Ազոխի քարանձավը

Գտնվում է Հաղրութի շրջանում, Ազոխ և Դրախտիկ գետերի միջև: Այս բազմադարյա «քաղաքի» վեց սրահներից ամենամեծն ունի 3 հազար քմ մակերես: 1960-ական թվականներին սկսված և մինչև օրս շարունակվող պեղումների արդյունքում արդեն հայտնաբերվել են ավելի քան 300 հազար տարվա վաղեմություն ունեցող քարե գործիքների, բոյսերի ու կենդանիների բրածո մնացորդներ, ստորգետնյա գաղպնուղիներ, նեանդերթալյան մարդու ստորին ծնոդի մի բեկոր...

Ազոխի քարանձավի մուտքը

Լուսնկարձ, Տիգրան Մանգասարյանի

Մոզրովի
քարանձավը
Վայոց ձորում

Հայաստան՝ երկիր դրախտավայր

Հայաստանը
ծանոթ և
անծանոթ

Բովանդակություն

1

Հայաստանը թռչնաբարձունքից 5

2

Հայոց պատմության խճանկար 23

Էդգար Հովհաննիսյան, Սամվել Պողոսյան,
Խաչատուր Սրեփանյան, Միկել Մելիք-Բախչյան

Հայկական լեռնաշխարհ 24 Հայ ժողովրդի ծագումը 26
Վանի թագավորությունը 30 Հայաստան-Հռոմ-Իրան 33
Հայաստանը V-VI դարերում 37 Հայաստանը VII-XIII
դարերում 42 Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը 47
Հայաստանը XVII-XIX դարերում 50

Հայոց ցեղասպանությունը 56 Հայաստանի երեք
հանրապետությունները 58 Ղարաբաղի հիմնահարցը
և Արցախի Հանրապետությունը 60

3

Քրիստոնյա Հայաստան 65

Լուսինե Թումանյան

Հիսուս Քրիստոսի առաքյալները Հայաստանում 66
Հայաստանը՝ առաջին քրիստոնյա երկիր 67
Գրիգոր Լուսավորչի սերունդները 71
Հայոց գրերի գյուտը և հայերեն Աստվածաշունչը 72
Նարեկավանքը և սուրբ Գրիգոր ճգնավորը 74
Հայ Առաքելական եկեղեցին Քույր եկեղեցիների կողքին 76

4

Անցյալը այսօր 81

Վիշապ քարակոթողները և Տիրինկատար հնավայրը
(Արսեն Բորոխյան) 82

Կիլիկիայի ամրոցներ և աշտարակներ
(Հենրիկ Դանիելյան, Լևոն Մկրտչյան) 84

Մեծամոր (Աշոտ Փիլիպոսյան) 86

Շենգավիթ (Հակոբ Միմոնյան) 88

Էրեբունի (Միքայել Բադալյան) 90

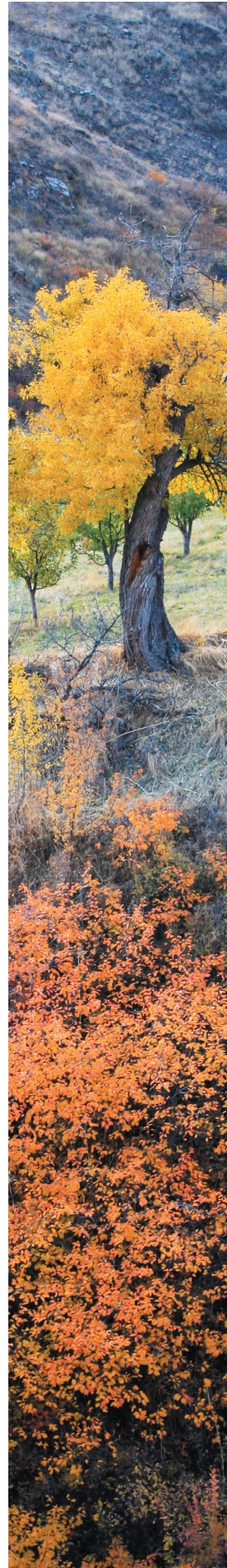
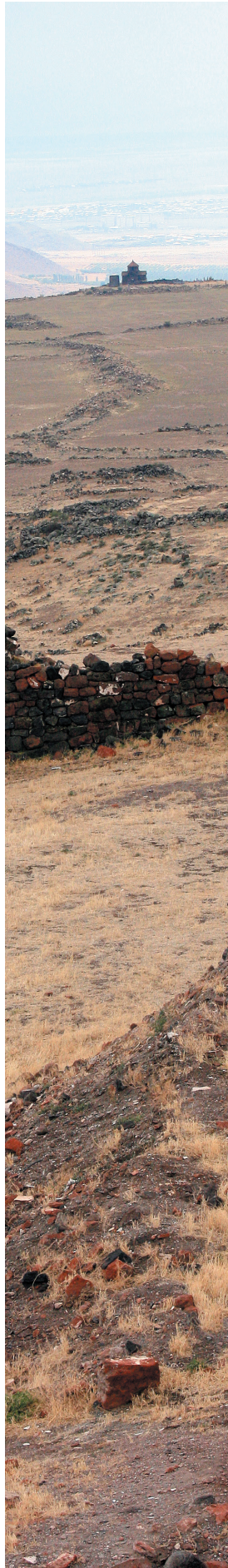
Օձաբերդ (Միքայել Բադալյան) 92

Կարմիր բլուր (Միքայել Բադալյան) 93

Գառնիի հուշարձանները (Արթուր Հարությունյան) 94

XIV-XVII դդ. կենցաղային քանդակը
(Արթուր Հարությունյան) 97

Հայաստանը
ծանոթ և
անծանոթ

5

Հայաստանը համաշխարհային մշակույթի
գանձարանում 99

Մանրանկարչություն (Մարտին Միքայելյան) 100

Հայկական գորգագործական արհեստը (Լիլիա Ավանեսյան) 104

Հայկական տարազ (Արմինե Սրեփանյան) 107

Հայ ճարտարապետություն (Դավիթ Սրեփանյան) 109

Հայաստանը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «տարածքում» 116

Հաղպատ 117 Սանահին 118 Ս. Էջմիածնի
Մայր տաճարը 119 Ս. Հռիփսիմեի տաճարը 120
Ս. Գայանեի տաճարը 120 Ս. Շողակաթ եկեղեցի 121
Ջվարթնոց 121 Գեղարդ 122 Երեբունյք 123
Տաթևի վանքը 123

Դվինի ավերակները (Նյուրա Հակոբյան) 124

Նորավանք 126 Հայկական վանական համալիրները
Իրանում 127 Անի 128 Բեթղեհեմի Ս. Ծննդյան
տաճարը 129 Աղթամարի Սուրբ Խաչ տաճարը 129
Դուդուկ 130 Արամ Խաչատրյանի ձեռագրերը 130
Խաչքար 131

«Սասնա ծռեր»-ը և հայկական մյուս էպոսները
(Տորք Դավալյան) 134

Լավաշ 136 Քոչարի 136 Բյուրականի
աստղադիտարանը 137 Մատենադարան 138
«Մշո ճաղնտիր» 139 Խազագրություն 139

6

Հայաստան՝ երկիր դրախտավայր 141
(Աշոտ Խոնեցյան)

Հայաստանի մրգերը 149

Որդան կարմիր (Արմեն Սահակյան) 151

Ազդիսի քարանձավը 156 Հայկական մուֆրոն և բեզոարյան
այծ (Հրաչյա Ղազարյան) 157

Հայկական գամփո, Վանա կատու (Իրինա Թադևոսյան) 157

